

בעקבות המסורת על שלמה המגיקן בספרות חז"ל*

גלעד ששון**

פנים רבות לדמותו של שלמה המלך במקרא: חכם, עשיר, מכובד על ידי מלכי האזור ואף ארכיטקט מוכשר. החל מימי הבית השני נוסף עוד פן לדמותו של שלמה – יכולתו לשלוט בשדים.¹ יכולת זו מתבטאת בשתי מסורות עיקריות: [א] מסורת בדבר השימוש של שלמה בשדים לבניית המקדש. [ב] מסורת על כוחו של שלמה לרפא חולים באמצעות גירוש שדים. שתי המסורות האלה מופיעות החל מהמאה הראשונה לפנה"ס במקורות רבים – יהודיים ולא יהודיים, במזרח ובמערב. מעיון בספרות חז"ל עולה שהמסורת הראשונה בעניין בניית המקדש מוזכרת כמה פעמים במקורות ארץ-ישראליים ובבליים, ואילו המסורת השנייה בדבר הריפוי באמצעות גירוש שדים אינה נזכרת במפורש, אך יש רמזים שאף היא הייתה מוכרת לתנאים ולאמוראים. במאמר שלהלן אסקור את המקורות שמהם עולות שתי המסורות ואנסה להסביר מדוע בספרות חז"ל נדונה המסורת הראשונה בלבד, ואילו על המסורת השנייה לא נאמר דבר.

1. מהו "שידה ושידות"? שהיה רודה בשידים ובשידות

כאמור, במקרא אין אזכור לשליטת שלמה בשדים וברוחות לא בספר מלכים ולא בדברי הימים ואף לא בספרים המיוחסים לשלמה – שיר השירים, קהלת ומשלי. אף על פי כן חז"ל רואים בשלמה מגיקן השולט בשדים, ותיאור כזה מופיע כבר בדברי תנאים על הפסוק "עשיתי לי שרים ושרות ותענוגות בני האדם שידה ושידות" (קהלת ב, 8). וזה לשון מדרש שיר-השירים רבה (ג, ו):

* מאמר זה מבוסס על תת-פרק מעבודת הדוקטור "מלך והדיוט – יחסם של חז"ל לשלמה המלך", רמת גן תשס"ה, שנכתבה בהדרכת פרופ' חננאל מאק.

** המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ דיון בשליטת שלמה בשדים בתקופת הבית השני ולאחריה ראה: P. A. Torijano, *Solomon the Esoteric King – From King to Magus Development of a Tradition*, Leiden 2002, pp. 41-87; אסתר אשל, האמונה בשדים בארץ ישראל בימי הבית השני, חיבור לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה" של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט, בעיקר עמ' 199-207. נראה שהמקור הראשון הקושר את שלמה לשדים הוא החיבור היהודי הלניסטי "חכמת שלמה", ז, יז-כ, שנתחבר באלכסנדריה במאה הראשונה לפנה"ס בערך (ההדיר מ' שטיין, בתוך הספרים החיצוניים, מהדורת כהנא, ירושלים תש"ל, עמ' תפז). החיבור הזה מתאר את שלל החכמות ששלמה היה בקי בהן: "כי הוא נתן לי הכרה נכונה של המצואים... תכונות נפש חיה וחמת חיות פרא, כח הרוחות ושיחות אנשים". דיון בשאלה אם הכוונה לרוחות השמים או לשדים ראה אצל שטיין בהערות.

תני ר' ישמעאל:² עד שלא יחטא אדם נותנין לו אימה ויראה, וכיון שהוא חוטא נותנין עליו אימה ויראה. עד שלא חטא שלמה היה רודה בשידים ובשידות, הד"ה דכת': "עשיתי לי שרים ושרות ותענוגות בני האדם שינה ושידות" (קהלת ב, 8). מהו "שידה ושידות"? שהיה רודה בשידים ובשידות. וכיון שחטא הבלי ששים גיבורים והיו משמרים את מיטתו, הד"ה דכת': "הנה מטתו שלשלמה ששים גיבורים סביב לה וג'" "כולם אחוזי חרב מלומדי מלחמה וג'" (שה"ש ג, 8).³

הביטוי המובהק לשליטת שלמה בשידים במקורות חז"ל הוא שימושו בהם בבניית בית המקדש, ואלה דברי המדרש (שיר השירים רבה א, ה, עמ' ח):

הונא בשם רב יוסף: הכל מסייעין את המלך, כל שכן הכל מסייעים בשביל כבוד מלך מלכי המלכים הקב"ה, ואפילו רוחות ואפילו שדים ואפילו מלאכי השרת.

גם במקורות בבליים מסופר על שיתוף השדים במלאכת המקדש, וכך נפתחת האגדה הידועה על שלמה ואשמדאי:

"עשיתי לי שרים ושרות ותענוגות בני האדם שדה ושרות" (קהלת ב, 8). "שרים ושרות" – אלו מיני זמר, "ותענוגות בני האדם" – אלו בריכות ומרחצאות, "שדה ושרות" – הכא [=בבבלי] תרגימו: שידה ושידותין [=שד ושדה]. במערבא [=בא"י] אמרי: שידתא [=מרכבות לנשים]...⁴ אמר מר:

² בשיר השירים רבה, מהדורת דונסקי, עמ' צב, הדברים מובאים לאחר הכותרת "תני" ואחר כך "שכן אמר רבי". בכמדבר רבה יא, ג, המסתמך על שיר השירים רבה, הדברים נאמרים בשם רשב"י.

³ פסיקתא דרב כהנא ה, ג, מהדורת מנדלבוים עמ' 83-84. מסורת זו משולבת גם בדרשתו של ריש לקיש על נפילתו של שלמה: "אמר ריש לקיש: בתחילה מלך שלמה על העליונים שנאמר: 'וישב שלמה על כסא ה' (דברי הימים א כט כג)" (בבלי, סנהדרין כ ע"ב), ואף השדים בכלל העליונים. בבבלי סוכה נג ע"א מובא סיפור על השימוש של שלמה בשידים כדי להציל את סופריו מפני מלאך המוות. מקור הסיפור בארץ ישראל, והוא מופיע בשינויים בירושלמי, כלאים ט, ג; שם, כתובות יב, ג, ובכתבי יד של קהלת רבה ג, ג. ראה מ' הירשמן, מדרש קהלת רבה, חיבור לקבלת תואר דוקטור, בית מדרש לרבנים, אן ארבור תשמ"ב, עמ' 233. עוד על הסיפור הבבלי בדבר מקורו הארץ-ישראלי ראה ל' גינצבורג, אגדות היהודים ה, רמת גן תשל"ה, עמ' 203, הערה 99. ייתכן שהמקור המקראי לכישורים אלה של שלמה הוא הפסוק "ותרב חכמת שלמה מחכמת כל בני קדם ומכל חכמת מצרים" (מל"א ה, 10). ומאחר שחכמת מצרים כללה כישוף ומגיה, ייחסו גם לשלמה חכמה זו. ראה בבלי, קידושין מט ע"ב: "עשרה קבים כשפים ירדו לעולם, תשעה נטלה מצרים ואחד נטלו כל העולם כולו".

⁴ אף שלפי האמור כאן בבבלי תרגמו את הפסוק במשמעות של שדים, המקור לדרשה זו הוא ארץ-ישראלי. בדרשה שהובאה לעיל מפסיקתא דרב כהנא (ה, ג, עמ' 85-86) בשם ר' ישמעאל נאמר: "מהו 'שידה ושידות'? שהיה רודה בשידים ובשידות". גם בדברי אמוראי ארץ-ישראל נמצא פירוש זה: "'שדה ושרות' – שידה ושידתה דהו אזיין בהון [=שהיו מסיקים בעזרתם]" (שיר השירים רבה ג, ה, עמ' צב; וראה קהלת רבה ב, ח [א]).

הכא תרגימו: שידא ושידתין – שידה ושידתין למאי איבעי ליה? דכתיב: "והבית בהבנותו אבן שלמה מסע נבנה וגו'" (מלכים-א ו, 7) – אמר להו לרבנן: היכי אעביד [=כיצד אעשה]? אמרו ליה: איכא שמירא דאייתי [=ישנו שמיר שהביאו] משה לאבני אפוד. אמר להו: היכא אישתכח [=היכן נמצא]? אמרו ליה: אייתי שידה ושידתין כבשינהו אהדדי [=הבא שדים ושדות וכלאם יחדיו], אפשר דידעי ומגלו לך. אייתי שידה ושידתין כבשינהו אהדדי, אמרי: אנן לא ידעינן, דילמא אשמדאי מלכא דשידי ידע [=אנחנו איננו יודעים שמא אשמדאי מלך השדים יודע] [בבלי, גיטין סח ע"א].⁵

מסורת זו בדבר שיתוף השדים בבניית המקדש אינה ייחודית לחז"ל, והיא מופיעה גם בחיבור החיצוני "צוואת שלמה" מן המאה הראשונה לספירה. החיבור המקורי הוא יהודי, ועריכתו הסופית נוצרית מהמאה הרביעית.⁶ ב"צוואת שלמה" מסופר על שד שהטריד את אחד מהנערים העוסקים בבניית המקדש, ושלמה לכד אותו באמצעות טבעת חותם שקיבל מה'. לאחר לכידת שד זה כפה שלמה על שדים רבים להתייצב לפניו והכריח אותם לעזור לו במלאכת המקדש. בין מלאכות הכפייה של השדים היו חציבת אבנים (2:5, עמ' 963), שזירת חבלים (4:12, עמ' 965), נשיאת אבנים (7:8, עמ' 969), חפירת יסודות (8:12, עמ' 971), חציבת שיש (10:10, עמ' 972), הבאת עצי בערה (11:7, עמ' 973), הכנת לבנים (12:5, עמ' 973) והבאת מים (18:42, עמ' 981).

עוד מתואר שם בהרחבה כיצד הציב שד ששמו אפיפאס את אבן הפינה בראש המקדש. שלמה מספר שהתקשה להרים את האבן למקומה, וזה לשון התיאור:

כעת היתה אבן פינה ענקית שרציתי להציב בראש הפינה כדי להשלים את מקדש הא-ל. כל האומנים וכל השדים שעזרו, הגיעו לאותו (מקום) כדי להביא את האבן ולהרכיב אותה בראש המקדש, אבל הם לא היו מספיק חזקים כדי להזיז אותה (22:8, עמ' 984).

בעוד שלמה מתלבט בבעיה זו הוא שולח את אחד מאנשיו לתפוס את השד אפיפאס שהטריד את יושבי ערב. לאחר שהשד הובא לפני שלמה, ביקש שלמה להסתייע גם בו בבניית המקדש, ככתוב בהמשך הצוואה:

⁵ שלא כמדרש שיר השירים רבה הארץ-ישראלי, ממקור בבלי זה משמע ששלמה כפה על השדים לסייע לו במציאת השמיר, ואין מדובר בסיוע מרצונם החופשי. להלן נראה שגם על-פי "צוואת שלמה" נעשתה מלאכת השדים בכפייה. מכאן וממקומות אחרים למדים על זיקה בין הסיפור שבבבלי ל"צוואת שלמה".

⁶ על דעות החוקרים בעניין אופי החיבור "צוואת שלמה" וזמן כתיבתו ראה: D. C. Duling, 'Testament of Solomon: Retrospect and Prospect', *JSP* 2 (1988), pp. 88-91. idem, *Testament of Solomon: A New Translation*: ההפניות הן למהדורה של דיולינג: *and Introduction*, in: *The Old Testament Pseudepigrapha* 1 (ed. James H. Charlesworth), New York 1983, pp. 935-987. תרגומים קודמים לאנגלית: F.C. Conybeare, 'The Testament of Solomon', *JQR* 11 (1898-99), pp. 1-45; Ch. Ch. McCown, *The Testament of Solomon*, Leipzig 1922.

אז אמרתי לו: "מה אתה יכול לעשות בשבילי?", הוא השיב: "אני מסוגל להזיז הרים, לשאת בתים ממקום אחד למשנהו ולהדיח מלכים". אמרתי לו: "אם יש בכך הכוח, הרם אבן זו לראש הפינה של המקדש". אבל הוא השיב: "אני ארים לא רק אבן זו, מלך; אלא (בעזרתו של) השד שחי בים האדום, (אני) גם (ארים) את עמוד האוויר (אשר) בים האדום ואתה תציב אותו היכן שתחפוץ". בזמן שאמר דברים אלו, הוא נכנס מתחת לאבן, הרים אותה, עלה במדרגות כשהוא נושא את האבן והכניס אותה לקצה הכניסה של המקדש. אני, שלמה, שנפעמתי, אמרתי: אכן הפסוק אשר אומר 'אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה' (תהלים קיח, 22), התגשם כעת (4-1:23, עמ' 985).

תיאור מלאכת החציבה ונשיאת האבנים על ידי השדים, בייחוד הסיפור על אבן הפינה שב"צוואת שלמה", מזכירים את דרשת חז"ל משיר-השירים רבה שהובאה לעיל, ובהמשכה נאמר: "'אבן שלימה מסע נבנה' (שם) – 'בנוי אין כתיב כאן אלא 'נבנה' – מלמד שהיתה האבן נושאת את עצמה וניתנה ע"ג הדימוס [=שורת לבנים]".⁷ נראה שאגדה קדומה זו על השימוש של שלמה בשדים בבניית המקדש הייתה מוכרת הן למחבר "צוואת שלמה" הן לחכמים. מאחר שזמנה המשוער של "צוואת שלמה" הוא המאה הראשונה לספירה, הדעת נותנת שמקור האגדה בארץ ישראל בימי הבית השני. מסורת זו על השתתפות השדים בבניית המקדש נתקיימה לא במקורות יהודיים בלבד כי אם גם במקורות נוצריים. דוגמה לכך היא אימוץ החיבור "צוואת שלמה" והפיכתו לחיבור נוצרי. דוגמה אחרת נמצאת בחיבור הגנוסטי "עדות האמת", שנכתב בשלהי המאה השנייה לספירה ונתגלה בספריית נאג' חמאדי שבדרום מצרים ב-1945. בחיבור הזה מופיע קטע המספר מה אירע לשדים ברבות הימים לאחר סיום מלאכת המקדש, וזה לשון התיאור:

שלמה, אותו הוא [=דוד, ג"ש] הוליד ב[ניאוף], הוא אשר בנה את ירושלים באמצעות השדים מאחר שהוא קיבל [כוח]. כאשר הוא [סיים את הבנייה, הוא כלא] את השדים [במקדש]. הוא [הכניס אותם] לתוך שבעה [כדי מים. הם נשארו] זמן רב בתוך ה[כדים] נטושים [שם]. כאשר הרומאים עלו [לירושלים], הם גילו [את] כדי המים [ומיד] ה[שדים] ברחו מהכדים בדומה לנמלטים מבית הסוהר. והכדים [נותרו] טהורים (אחרי כן). [ו]מאז אותם ימים, [הם דרים] עם אנשים שהם בורים, [ו]הם נותרו על פני האדמה.⁸

⁷ גם למלאכת נשיאת המים על ידי השדים המוזכרת ב"צוואת שלמה" יש מקבילה אצל חז"ל אך לא בהקשר של מלאכת המקדש: "'עשיתי לי גנות ופרדסים' (קהלת ב, 5) – כמשמעו; 'ונטעתי בהן עץ כל פרי' (שם) – אפילו פלפלין. א"ר אבא בר כהנא: ברוחות היה שלמה משתמש ושולח להנדיקי [=הודו] ומביאין לו משם מים ומשקין כאן ועושה פירות" (קהלת רבה ב, א [ה]).

⁸ ראה: 'The Testimony of Truth' 9, 3:70 in: *The Nag Hammadi Library in English* (ed. J.M. Robinson), Leiden 1996, p. 458. השוואה של קטע זה עם מקורות חז"ל ראה: B.A. Pearson, 'Jewish Haggadic Traditions in the Testimony of Truth', in: *Ex Orbe Religionum I* (ed. C.J. Bleeker et al.), Brill 1972, p. 459. המסורת על שיתוף השדים במלאכת המקדש הגיעה לאחר זמן גם לאיסלאם. ראה קוראן, סורא 34, מהדורת בן-שמשי, תל אביב 1978, עמ' 259: "ולרשות שלמה העמדנו את הרוחות שהיו

2. שלמה מגרש השדים

לצד מסורת על השימוש שעשה שלמה בשדים לבניית בית המקדש רווחה בין היהודים ושכניהם מסורת על שלמה המרפא חולים באמצעות גירוש שדים. ייתכן שמסורת זו מקורה בתיאור המקראי של חכמת שלמה: "וידבר על העצים מן הארז אשר בלבנון עד האזוב אשר יוצא בקיר" (מל"א ה, 13). מאחר שלפי הפרשנות ההלניסטית שימש חקר הצומח מקור להפקת תרופות, והמגיה הייתה קשורה לרפואה, נהפך שלמה למגיקן רפואי.⁹

המקור הראשון הקושר את שלמה לשליטה בשדים למטרות רפואה הוא מזמור שנמצא במערות קומראן (11QpsAp^a). מילים רבות חסרות בו, אך אפשר למצוא בו את המילים: "שלומה" "ויקרא", "הרוחות והשדים", "אלה השדים ושר המשטמה" "תהום חושך" ואת המילה "רפואה". כתיבת מזמור זה מתוארכת למאה הראשונה לספירה, אך נראה שנתחבר קודם לכן.¹⁰ המזמור נמצא עם עוד שלושה מזמורים אחרים, האחרון הוא מזמור צ"א בתהלים – "יושב בסתר עליון".¹¹ לדעת החוקרים, מדובר במזמורים ששימשו לריפוי חולים באמצעות נטרול הכוחות המזיקים.

גם ב"קדמוניות המקרא" המיוחס לפילון, חיבור יהודי שנכתב במאות הראשונות לספירה, נרמזת שליטת שלמה בשדים בתוך השירה ששר דוד בהרחיקו משאול את הרוח הרעה:

ממהרים עם פקודותיו מהלך חודש ימים בבוקר ומהלך חודש ימים בערב, ואת מכרות הנחושת פיתחנו לו ואת השדים העמדנו לפקודתו לשרת אותו כעבדים, לפי צווי רבונו, ואלה מהם שהיו משתמטים או מסרבים – היו טועמים את אש התופת. הם הכינו בפקודתו את כלי הזהב והנחושת של בית המקדש: מזבחות נחושת, צורות כרובים, בריכות ואגנים, כיורים וכלים שונים".⁹

⁹ ב"חכמת שלמה" מסופר ששלמה ידע את תכונת "הצמחים למיניהם וסגולות השורשים" (ז, 17-20, עמ' תפז), והכוונה לסגולה רפואית. גם חכמי ימי הביניים פירשו את פשט הפסוקים האלה בהקשר רפואי. רש"י למלכים-א ה, 13 מפרש: "וידבר על העצים – מה רפואת כל אחד... וכן 'על הבהמה' מה רפואתה". בדרכו של רש"י הלך ר' יוסף קרא על אתר, מהדורת עפשטיין, ירושלים תשל"ג, עמ' קיד. גם חכמי ספרד פירשו כך את הפסוקים, רד"ק (שם, 12) פירש: "וכן מה שחבר בחכמת הטבע, כמו שאומר 'וידבר על העצים' שהודיע טבעם ורפואתם". וכן פירש רלב"ג: "וידמה, שהודיע עם זה תועלותיהם ברפואות האדם ומזונותיו".

¹⁰ *The Dead Sea Scrolls*, 4A (Pseudoepigraphic and Non-Masoretic Psalms and Prayers) (ed. J.H. Charlesworth; Louisville 1997, pp. 216-221; Qumran Cave 11 II, in: *DJD* 26, (ed. F. G. Martinez et al), Oxford 1998, pp. 189-192

¹¹ גם חז"ל קושרים מזמור זה למזיקים והוא קרוי "שיר של פגעים", ראה ירושלמי, שבת ו, ב; עירובין י, יא ובבלי, שבועות טו ע"ב. במדרשים מאוחרים מתואר לאיזה שדים מתייחסים פסוקי המזמור ראה: מדרש תהלים (בובר) מזמור צא ג, עמ' 397; תנחומא (בובר) נשא כז, עמ' 40 ובמדבר רבה יב, ג. רש"י מספר בפירושו לבבלי (שבת קטו ע"ב) על השימוש בפסוקי מזמור זה בקמיעות: "שהיו כותבין בקמיעין פסוקים ללחש, כגון 'כל המחלה' וכגון 'לא תירא מפחד לילה'". במדרש תהלים (שם א, עמ' 395) מובאת דעה הקושרת את שלמה למזמור זה, אך היא נידחת: "המזמור הזה כסבורין ששלמה אמרו, ולא אמרו אלא משה בבית קדשי הקדשים". עוד על מזמור צא בעניין זה ראה: ש' קוטק, 'שדים ומחלות בתלמוד', חולי ומרפא בימי קדם (בעריכת עפרה ריימן), חיפה תשנ"ו, עמ' 29 וכן הנ"ל, 'רפואה מאגית בתלמוד', מחניים, 14 (תשס"ג), עמ' 20. י"א באומגרטן סובר כי שמו של שלמה מופיע במזמור נוסף מתוך ארבעת המזמורים באותו הקשר (על שירי הפגעים מקומראן, תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 442-444).

וזה המזמור אשר היה מזמר אל שאול למען תסור מעליו הרוח הרעה: ועתה המון הרוחות אל תהי מטריח באשר אתה יצירה שניה, ואם לא, זכור שאול אשר בה היית מהלך... ועתה יאשימך הרחם החזדש אשר ממנו נולדתי ואשר ממנו יולד אחר זמן איש מחלצי אשר יכניע אתכם (פרק ס).¹²

מקור אחר מהמאה הראשונה לספירה הוא "קדמוניות היהודים" ליוסף בן-מתתיהו. בן-מתתיהו מוסיף על התיאור המקראי של חכמת שלמה את הפרטים האלה:

וא-להים חנן אותו גם בידיעת דרך המלחמה ברוחות רעות, לתועלת ולארוכה לבני אדם. הוא גם חיבר פזמונים, בהם מקילים את המחלות, והשאיר אחריו נוסחי השבעות, בהם יכולים בני אדם, שדבקו בהם רוחות רעות, לגרשם בלי שיחזרו (קדמוניות היהודים, ח, ב:ה, מהדורת שליט, עמ' 271-272).

לאחר תוספת זו הוא מספר על אירוע שהוא עצמו נכח בו:

אופן ריפוי זה כוחו יפה ביותר אצלנו עד היום. כי ראיתי אחד אלעזר מבני עמי, ששחרר בנוכחותו של אספסינוס ובניו וכיליארקים והמון חיילים אחרים בני אדם מרוחות, שדבקו בהם. וזה היה אופן הריפוי: הוא הגיש לאפו של דבוק הרוח טבעת, שמתחת לחותמה היה חבוי אחד השורשים מאותם שהעיר עליהם שלמה, וכשהריח החולה בה, הוציא אלעזר את הרוח דרך הנחירים. מיד נפל האיש תחתיו ואלעזר השביע את הרוח בהזכירו את שם שלמה ובאמרו את הפזמונים שחיבר, שלא תחזור לעולם אל האיש (שם).¹³

ממקורות אלה עולה שדמות מגית זו של שלמה המלך הייתה ידועה בקרב הפלגים היהודיים בימי הבית השני. עוד עולה שלמסורת זו היה שימוש מעשי שכלל כתיבת מזמורים נגד שדים, ובהם שמו של שלמה, ועל שימוש בטכניקות לגירוש שדים המיוחסות לשלמה.

בעקבות מסורת זו יוחסו לשלמה כמה חיבורים מגיים.¹⁴ הידוע שבהם הוא הספר החיצוני "צוואת שלמה" הנזכר לעיל. בחיבור זה מסופר ששלמה ניצל את שליטתו בשדים כדי ללמוד מהם על הנזקים שהם גורמים ובאמצעות אלו מלאכים אפשר להשתלט עליהם. העברת ידע זה הייתה העילה לכתיבת הספר: "לפני מותי כתבתי את הצוואה הזו לבני ישראל והבאתיה להם על מנת שהם ידעו את כוחות השדים ודמותם, ושמות המלאכים המסכלים את פעולתם" (14:15, עמ' 976).

¹² תרגום של א"ש הרטום לקדמוניות המקרא בתוך מהדורתו לספרים החיצוניים, תל אביב תשכ"ט, עמ' 142.

¹³ דיון נרחב בעניין זה אצל יוסף בן מתתיהו ועל המסורת בעניין שלמה ראה: D. C. Duling, "The Eleazer Miracle and Solomon's Magical Wisdom in Flavius Josephus's 'Antiquitates Judaicae' 8, 42-49", *HTR* 78, 1-2 (1985), pp. 1-25.

¹⁴ ראה: P.S. Alexander, 'Incantations and Books of Magic' in: *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (ed. E. Schurer) III, part 1, Edinburgh 1986, pp. 375-379.

חיבור אחר הזן בשליטה בשדים לצורכי רפואה וקשור לשלמה הוא "ספר הרזים" שנתגלה בכתבי יד מן הגניזה.¹⁵ חיבור זה נכתב בארץ ישראל במאה השלישית או הרביעית לספירה, ויש בו השפעות אליליות וגנוסטיות רבות. הקשר של החיבור לשלמה מופיע בפתחתו:

זה ספר מספרי הרזים שנתן לנוח בן למך בן מתושלח בן חנוך בן ירד בן מהללאל בן קינן בן אנוש בן שת בן אדם, מפי רזיאל המלאך בשנת ביאתו לתבה לפני כניסתו.¹⁶ ויכתבו באבן ספיר באר היטב וממנו למד מעשה פלאים ורזי דעת... ולמשול ברוחות ובפגעים לשלחם וילכו כעבדים... וכיצאו מן התבה בו היה משתמש כל ימי חייו ובעת מותו מסרו לאברהם ואברהם ליצחק ויצחק ליעקב ויעקב ללוי ולוי לקהת וקהת לעמרם ועמרם למשה ומשה ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים ונביאים לחכמים וכן כל דור ודור עד שעמד שלמה המלך ונגלו לו ספרי הרזים והשכיל למאד בספרי בינה ומשל בכל חפצו בכל הרוחות והפגעים המשוטטים בעולם ואסר והתיר ושלח והביא ובנה והצליח מחוכמת הספר הזה, כי הרבה ספרים נמצאו בידו וזה נמצא יקר ונכבד וקשה מכולם (עמ' 65-66).

עדות על חיבורים אחרים המיוחסים לשלמה שעניינם הכנעת השדים נמצאת אף במקורות נוצריים.¹⁷ לדוגמה, בפירוש למתי 26:63 המיוחס לאב הכנסייה אוריגינס (א"י, 182-251 לספירה) מסופר על השבעות שחיבר שלמה לגירוש שדים: "מקובל להשביע שדים בשבועות שנכתבו על ידי שלמה. אולם אלו אשר משתמשים בשבועות אלו, משתמשים לפעמים בספרים שאינם בנויים היטב; אכן, הם אפילו משביעים את השדים בעזרת ספרים כלשהם שנלקחו מעברית".¹⁸

לבד מחיבורים אלה שימש רבות שמו של שלמה בלחשים, בקמעות ובקערות להגנה מפני שדים, כמו פרק תהלים מקומראן שהובא לעיל. מעניין שתופעה זו הייתה מקובלת בקרב בעלי אמונות שונות באזור הים התיכון ובמרכז אסיה. באירביד שבעבר

¹⁵ מ' מרגליות, ספר הרזים, ירושלים תשכ"ז. דיון נרחב בזמנו ובמקומו של החיבור ראה בהקדמה של מרגליות.

¹⁶ תיאור דומה הקושר את נח לכתובת ספר להגנה מפני השדים מופיע כבר בספר היובלים י, 14-11, מהדורת כהנא ח"א עמ' רמג-רמד: "ובשבוע השלישי ליובל הזה החלו הרוחות הטמאים להתעות את בני נח ולפתותם ולאבדם... ויצונו ה' א-להינו לאסור את כולם ויבוא משטמה מלאך הרוחות ויאמר: ה' הבורא, השאר מהם לפני ושמעו לקולי... ויאמר: תשאר לפניו עשיריתם... ולאחד מאתנו אמר כי נלמד את נח את כל רפואתם... ונעש כדברו... ורפואת מחלתם כולה אמרנו לנח עם התעותם למען ירפא בעצי הארץ. ויכתוב נח את הכל כאשר למדנוהו בספר ככל מיני הרפואות ויכלאו הרוחות הרעים מאחורי בני נח. ויתן את כל הספרים אשר כתב לשם בנו הגדול".

¹⁷ על דמותו המגית של שלמה בנצרות ראה: Ch.Ch. McCown, 'The Christian Tradition as to the Magical Wisdom of Solomon', *JPOS* 2 (1922), pp. 1-24

¹⁸ מובא אצל מק'קאון, שם, עמ' 9. בחיבור גנוסטי שנתחבר באלכסנדריה בראשית המאה הרביעית לספירה ונמצא בספרייה של נאג' חמאדי, וכתרתו "על המוצא של העולם", מופיעים שמות של שדים רבים, ועל 49 שדים דו-מיניים נאמר שהם וההשפעות המזיקות שלהם מופיעים בחיבור בשם "ספר שלמה". ראה: *The Nag Hammadi Library in English*, p. 177

הירדן נמצא קמע כסף מהמאה השנייה או השלישית לספירה, ובו נזכרת "עזקתה דשלמה" [=טבעת החותם של שלמה] עם מטה משה וציץ אהרון כאביזרים יעילים לגירוש שדים.¹⁹ באל-עמארנה שבמצרים נמצא קמע כסף הכתוב ביוונית ובארמית, שזמנו המשוער המאה השלישית לספירה, וגם בו מוזכרת "עזקת חתמת דשלמה מלכה".²⁰ במצרים נמצאו אף פפירוסים העוסקים במגיה, ושמו של שלמה נזכר בהם. בפפירוס, שכפי הנראה נכתב בידי פאגאנים-הלניסטיים במאה השלישית לספירה ויועד "עבור אחוזי השדים", מופיעה ההשבעה הזאת: "מכיוון שאני משביע אותך בחותם שהניח שלמה על לשונו של ירמיהו ודיבר".²¹ בכותרת של פפירוס מאגי אחר, שזמנו המשוער הוא בין המאה השנייה למאה החמישית לספירה, מופיעה אזהרה לכל אשר ישתמש שלא כדין בקמע הזה:

קמיע של שלמה אשר גורם לטראנס (פועל גם על נערים וגם על מבוגרים):
אני נשבע לך באלים הקדושים ובאלים השמימיים, שלא לחלוק את הנוהל של שלמה עם אף אחד, ובוודאי שלא להשתמש בה עבור משהו מפוקפק, אלא אם כן אתה מוכרח, שמא יפקוד אותך זעם.²²

לא רק שמו של שלמה שימש בקמעות לגירוש שדים אלא אף דמותו. בקמעות שנמצאו בארץ ישראל, בסוריה ובלבנון, שזמנם המשוער הוא המאה השלישית לספירה, מופיע שלמה כפרש הרוכב על סוס כשבדו חנית ולמרגלותיו דמות אישה כורעת. לצד הדמות מופיע שמו של שלמה ביוונית ומעברו השני של הקמע מופיעות המילים "גבריאל מיכאל אוריאל צבאות", גם הן ביוונית. לדעת החוקרים, האישה מסמלת דמות שדה, כנראה לילית, והקמע משמש להרחקת שדים. מקורם של קמעות אלה הוא היהדות

¹⁹ J.A. Montgomery, 'Some Early Amulets from Palestine', *JAOS* 3 (1911), pp. 272-279.
²⁰ J. Naveh and Sh. Shaked, *Magic Spells and Formulae – Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem 1993, p. 91.
²¹ R. Kotansky, J. Naveh and Sh. Shaked, 'A Greek-Aramaic Silver Amulet From Egypt in the Ashmolean Museum', *Le Museon* 105 (1992), p. 8.
²² C.K. Barrett, *The New Testament Background*, San Francisco 1989, pp. 34-35.
 מקור זה על פי ספרות חז"ל ראה D. Sperber, 'Some Rabbinic Themes in Magical Papyri', *JSJ* 16 (1985), pp. 95-99.
 H.D. Betz, *The Greek Magical Papyri in Translation*, Chicago 1986, p. 55.
 על שמו של שלמה נקראת גם אבן המוזכרת במרשם רפואי המובא אצל פלאגנוס (המחצית השנייה של המאה הרביעית לספירה): "תרופה נגד מחלה או כדי לגרש צללים מהאורווה: 'אונקיה של מגנט, מאבן שלמה שתיים, מיץ של פאנאקס אחד'". וראה: M. Steren, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism II*, Jerusalem 1980, p. 648.
 בחיבור *Medicina Plinii* מהמאה הרביעית לספירה, המיוחס לפליניוס אבל מחברו אינו ידוע, מובאת הנחיה לכתובת קמע רפואי: "עליך לכתוב על נייר חלק, שאדם הסובל מהמחלה צריך לשאת ביד ימינו: 'צא מכאן גאיוס, סיוס, קדחת שלישונית, שלמה רודף אחריך'", שטרן, שם, עמ' 650.

ההלניסטית שהייתה נתונה להשפעות הלניסטיות פגאניות. לאחר מכן אימצו הנוצרים את הקמע, שבתקופה הביזנטית היה נפוץ בכמה גרסאות.²³ בניפור שבבבל (בין הפרת לחידקל, מזרם-מזרח לסורא ולמחוזא) נמצאו קערות מן המאה השישית, ועליהן כתובות השבעה בארמית יהודית בבליית. השבעות אלה מיועדות לשדים שונים, וכוונת הכותבים להרחיקם מהבית ומיושביו. בהשבעות משולבים מושגים שאולים מהספרות התלמודית כמו השם "ר' יהושע בן פרחיה" ונוסח לגירוש שדים הדומה לנוסח הגט. אין ספק שאת הקערות כתבו יהודים, אך משמות האנשים נראה שהמזמינים היו נכרים.²⁴ בין הקערות האלה נמצאו נוסחי השבעה שבהם מוזכר שמו של שלמה, בייחוד טבעת החותם שלו.²⁵ באחת הקערות מובא הפסוק משיר השירים (ג, 7) על גיבוריו של שלמה השומרים על מיטתו מפני השדים, כמו אזכור הפסוק במדרש ר' ישמעאל מפסיקתא דרב כהנא שהובא לעיל:²⁶

רפואה מן השמים לביתו ולמפתנו של אשתר (2) מהאדיוך וכל איש שיש לו. בשם ה' הקדוש, הא-ל (3) הגדול של ישראל שהוא אמר ויהי. "הנה מטתו של שלמה שישים גיבורים (4) סביב לה מגיבורי ישראל". "יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחונך, ישא (5) ה' פניו אליך וישם לך שלום" אמן אמן

אסותא מן שמיא לביתיה ולאסקופתיה דאשתר (2) מהאד(י)וך וכל שום דאית ליה בישימיה די-ה-ו-ה קדיש אילאה (3) רבא דישראל ד(ד)הוא אמר והוי הנה מיטתו שלישלומן[ה] שישים גיבורים (4) ס(ב)י(ל)[ב] לה מיגיבורי ישראל יברכך י-ה-ו-ה וישמ(ימי)[רך] יאר י-ה-ו-ה פנ[י]ו אליך ויחונך ישא (5)

²³ דיון נרחב בקמעות אלה ראה C. Bonner, *Studies in Magical Amulets*, Michigan 1950, pp. 208-221; E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period II*, New-York 1953, pp. 227-235; טוריאנו, (לעיל, הערה 1), עמ' 129-141.

²⁴ על קערות אלה ראה: J.A. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts from Nippur*, Philadelphia 1913; C.H. Gordon, 'Aramaic Magical Bowls in the Istanbul and Baghdad Museums', *Archiv Orientalni* 6 (1934), pp. 319-334; Ch.D. Isbell, *Corpus of the Aramaic Incantation Bowls*, 1975; J. Naveh and S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls*, Jerusalem-Leiden 1985, pp. 13-20, 126, 139 קערות אלה כחלק מההשפעה של התרבות האיראנית על יהודי בבל ראה: י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 176-172. על השימוש בהשבעות אלה בארץ ישראל ראה: ח' משגב, 'קמעות והשבעות מארץ ישראל מתקופת התלמוד', מחניים 14 (תשס"ג), עמ' 42-29.

²⁵ מונטגומרי, שם, עמ' 169-168, 231, 248; גורדון, שם, עמ' 321, 324, 331; איסבל, שם, עמ' 31, 58, 108, 110, 114, 116. השבעות אחרות שבהן מופיע שלמה וטרם פורסמו ראה אצל א' תן-עמי, מוטיבים רבניים בקערות השבעה מאגיות מבבל הסאסנית, חיבור לקבלת תואר "מוסמך" באוניברסיטה העברית, ירושלים 2001, עמ' 32-47. גם בגניזה הקהירית נמצאו קמעות מהמאה העשירית בערך, ובהן מוזכר שלמה. ראה: נוה ושקד, שם, עמ' 224; הנ"ל (לעיל, הערה 19), עמ' 153, 217-216, 223; L.H. Schiffman and M.D. Swartz, *Hebrew and Aramaic Incantation; Texts from the Cairo Genizah*, Sheffield 1992, pp.70-71 פ' שפר, 'קטעים מגינים חדשים מן הגניזה', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות 10 ג' (תשמ"ט), עמ' 247.

²⁶ עוד ראה נוה ושקד (לעיל, הערה 24) עמ' 192. פסוק זה שולב לצד מזמור צא של תהלים בקריאת שמע על המיטה נגד המזיקים.

י-ה-ו-ה פנ[י]ן אל[י]ך ויסים לך שלום
 אמן אמן (מ) סלה מיפר אותות בית דין
 וקו[ס]מים [יהולל] (איסבל, עמ' 146).
 סלה "מפר אתות בדים וקסמים יהולל"
 (יש' מד, 25).

3. "ספר רפואות" ו"מי שאחזו קורדייקוס"

אף שהמסורת על יכולתו של שלמה לשלוט בשדים לצורכי רפואה הייתה מקובלת בין יהודים ושאינם יהודים בין המאה הראשונה למאה החמישית לספירה, כמעט שאין היא נזכרת בספרות חז"ל.²⁷ הדבר תמוה לאור האמור לעיל שחכמים נתנו את הדעת לשליטת שלמה בשדים והרחיבו בדבר השימוש של שלמה בהם בבניית המקדש. אף על פי כן נראה שבשני מקורות אפשר למצוא רמזים למסורת על אודות שלמה המגיקן הרפואי. המקור הראשון והמוכר למדיי הוא הברייתא המספרת על גניזת "ספר הרפואות" על ידי המלך חזקיהו.²⁸ ברייתא זו מובאת בשני התלמודים (בבלי, ברכות י ע"ב ופסחים נו ע"א; ירושלמי נדרים ו, ח), ולאחר זמן נתווספה למשנת פסחים (ד, ט). וזה לשון הברייתא:

ששה דברים עשה חזקיה המלך, על שלשה הודו לו ועל שלשה לא הודו לו. גירר עצמות אביו על מטה של חבלים והודו לו, כיתת נחש הנחשת והודו לו, גנז ספר רפואות והודו לו. על שלשה לא הודו לו: קיצץ דלתות של היכל ושיגרן למלך אשור ולא הודו לו, סתם מי גיחון העליון ולא הודו לו, עיבר ניסן בניסן ולא הודו לו.²⁹

ממקורות חז"ל לא ברור מה טיבו של "ספר הרפואות" ומדוע גנזו חזקיהו, אך חכמי ימי הביניים דנו בפירושיהם בדבר טיבו של הספר והסיבה לגניזתו. הרמב"ם בפירוש המשניות שלו לפסחים (ד, ט, מהדורת הרב קאפח, עמ' קיב-קיג) מרחיב מאוד ב"ספר הרפואות" שגנז חזקיהו ושהודו לו חכמים על כך. אפשר שעיסוקו של הרמב"ם בעניין זה בפירושו למשנה הביא לחדירת הברייתא למשנה.³⁰ לאחר שהרמב"ם מביא שני

²⁷ ראה מק'קאון (לעיל הערה 17), עמ' 7. על זה כתב טוריאנו (לעיל, הערה 1), עמ' 229, את הדברים האלה: "המקורות הרבניים מודעים למסורות אשר מתארות את שלמה כמגרש דיבוק, אסטרוולוג או מכשף, אבל ממעיטים בערכן של מסורות אלו ע"כ שהופכים אותן לסיפורי אגדה. לכן, התכנים הפרקטיים של החיבורים היוונים המיוחסים לשלמה חסרים מטקסטים רבניים". אבל טוריאנו לא מפנה למקורות הרבניים האלה, ואין הוא שם לב שהמקורות שבהם מופיע שלמה עם השדים הם רק בהקשר של בניית המקדש, ואין אף מקור הקושר אותו לגירוש שדים ולמגיה רפואית.

²⁸ דיון בספר הרפואות בעניין זה ראה: D.J. Halperin, 'The Book of Remedies, the Canonization of the Solomonic Writings and the Riddle of Pseudo-Eusebius', *JQR* 72 (1982), pp. 269-292.

²⁹ בירושלמי נאמר "טבלא [=לוה] של רפואות" במקום "ספר". באדר"נ (נו"א ב, מהדורת שכטר עמ' 11) הנוסח אחר, ושם מדובר רק בארבעה דברים שעשה חזקיהו והקב"ה בעצמו נחה דעתו מהם: "יחזקיהו מלך יהודה עשה ארבעה דברים והסכימה דעתו לדעת המקום. גנז ספר רפואות והסכימה דעתו לדעת המקום".

³⁰ י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים 1964, עמ' 950-951.

הסברים להבנת טיבו של "ספר הרפואות" והסיבה לגניזתו ודוחה אותם,³¹ הוא מסביר מדוע ראה לנכון להרחיב בסוגיה זו, ואלה דבריו:

ולא הארכתי לדבר בענין זה אלא מפני ששמעתי וגם פירשו לי ששלמה חבר ספר רפואות שאם חלה אדם באיזו מחלה שהיא פנה אליו ועשה כמו שהוא אומר ומתרפא, וראה חזקיה שלא היו בני אדם בוטחים בה' במחלותיהם אלא על ספר הרפואות, עמד וגנזו.³² ומלבד אפסות דבר זה ומה שיש בו מן ההזיות, הנה ייחסו לחזקיה וסיעתו שהודו לו סכלות שאין ליחס דוגמתה אלא לגרועים שבהמון. ולפי דמיונם המשובש והמטופש אם רע אדם ופנה אל הלחם ואכלו שמתרפא מאותו הצער הגדול בלי ספק, האם נאמר שהסיר בטחונו מה', והוי שוטים יאמר להם, כי כמו שאני מודה לה' בעת האוכל שהמציא לי דבר להסיר רעבוני ולהחיותני ולקיימני, כן נודה לו על שהמציא רפואה המרפאה את מחלתי כשאשתמש בה. ולא הייתי צריך לסתור פירוש זה הגרוע לולי פרסומו.

נראה שההסתייגות של הרמב"ם מפירוש זה היא משום שהיה רופא, ובהיותו רופא לא ראה כל הבדל בין ספר זה לכל ספר רפואה אחר המצוי בידי הרופאים. מאחר שפירוש כזה מטיל דופי בכל רופא הנעזר בספרים האלה, הרמב"ם מסביר את חוסר ההיגיון שבפרשנות זו. לדבריו, כשם שאדם האוכל ומתחזק מן האכילה אינו חדל לבטוח בה', כך שימוש בתרופות המצויות בספרי הרפואה אינו מבטא חוסר ביטחון בה'. הרמב"ם שולל לא רק את הרעיון שבפירוש הזה אלא אף את ייחוס "ספר הרפואות" לשלמה המלך. אך מדברי פרשנים אחרים מימי הביניים עולה זיקה בין ספרי רפואה לשלמה.³³ וכותב רד"ק בפירושו לספר מלכים א (ה', 12): "וידבר על העצים" – שהודיע טבעם ורפואתם... וחבר בהם ספרים ואינם נמצאים אצלנו". משמע מכאן ששלמה עסק ברפואה במחקרו הבוטני וכתב ספרים בנושא, אבל הם אבדו.

³¹ הסבר אחר מצוי אצל הרמב"ם במורה נבוכים ג לו, מהדורת הרב קאפח עמ' שסא. לדעת סילברסטיין, ההסברים של הרמב"ם בפירוש המשנה אינם הולמים את הברייתא (A.J. Silverstein, 'Censorship of Medical Works: Hezekiah and the Book of Remedies', *Dine Israel* 7 (1976), pp. 155-156. עוד על ספר הרפואות ועל יחסו של הרמב"ם לרפואה בכלל ראה: ד' סינקלר, 'מעמדה של הרפואה וטיפול רפואי נגד רצונו של החולה', שנתון המשפט העברי יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 276-279.

³² פירוש דומה לזה מצוי אצל רבנו חננאל לבבלי, ברכות י ע"ב: "על שלשה הודו לו, שגנו ספר רפואות, שהיו נתלין בו ולא היו מבקשים רחמים על החולה" וכן רש"י לבבלי, פסחים נו ע"א: "ואמרינן בברכות שגנו ספר רפואות, לפי שלא היה לבם נכנע על חולים אלא מתרפאין מיד". אך שני פרשנים אלה אינם מייחסים את הספר לשלמה.

³³ אבל יש שקשרו את "ספר הרפואות" לנח, ראה: ר' שמשון בר' צדוק (גרמניה, המאות ה--14 (13), תשב"ץ קטן סי' תמה, ירושלים תשי"א, עמ' 76, בשם מהר"ם מרוטנבורג. לדעתו, מדובר ב"ספר הרזים" שנתן המלאך רזיאל לנח, וזה לשונו: "הא דאמרינן 'חזקיהו גנז ספר רפואות והודו לו' – וא"ת מאין בא לו ספר רפואות? וי"ל כשהיה נח בתובה היו עמו שדין רוחין ולילין והיו מזיקין אותו עד שנעשו רובם חולים וגם מפני ריח רע. עד שבא מלאך אחד ולקח אחד מבני נח והביא אותו לגן עדן ולמד אותו כל רפואות שבעולם. ואותם רפואות כתבו בספר וזהו נקרא ספר רפואות". וראה א' יעללינעק, בית המדרש, חדר ג', ירושלים 1938, עמ' 155-156, והשווה לפתיחה של "ספר הרזים" שהובאה לעיל.

ובפירושו למלכים ב (כ, 3) על דברי חזקיה "והטוב בעיניך עשיתי" רד"ק מפנה לברייתא בפסחים ומייחס את ספר הרפואות לשלמה, וזה לשונו: "ובדרש 'והטוב בעיניך עשיתי' – שגנו ספר רפוא' שעשה שלמה והיו העם בוטחים בו ולא היו דורשים את ה' בלבם". אם-כן, נימוקו של רד"ק לגניזה הוא ההפך מנימוקו של הרמב"ם. רמב"ן דן בהקדמה לפירושו לתורה בחכמת שלמה המושתתת על התורה, ולדעתו, חכמה זו כללה "אפילו כוחות העשבים וסגולתם, עד שכתב בהן אפילו ספר רפואות" (מהדורת הרב שעוועל, עמ' ה). רמב"ן נסמך בדבריו על הספר "חכמת שלמה", שבו שלמה מספר "כי הוא נתן לי הכרה נכונה של המצואים... הצמחים למיניהם וסגולות השורשים" (ז יז-כ, עמ' תפו-תפז). מדברי הרמב"ן לא ברור אם התכוון לספר הרפואות הנזכר במסכת פסחים.

רשב"א, תלמידו של רמב"ן, מייחס את "ספר הרפואות" שבברייתא לשלמה, ומסביר מדוע נגנז:

ושלמה עליו השלום שעשה ספר רפואות, חס ליה לעשות דרכי האמורי. ומה שגנזו חזקיה והודו לו אינו משום שהיה בו דרכי האמורי. אלא שהחכם בחכמתו עשה ספרו בענינים המועילים הרבה בטבעים הנגלים בין בטבעים המסוגלים. עד שהיו העולם סומכים עליהם בחליים ובחליים לא היו דורשים את השם על כן גנזוהו והודו לו. וכענין שכתוב [=על חזקיה, ג"ש] "גם בחליו לא דרש אלהים כי ברופאים" (דה"ב טז, 2). על כן גנזוהו אבל לא שרפוהו כי אין בו משום דרכי האמורי, אע"פ שכיתת נחש הנחושת (שו"ת הרשב"א ח"א סי' תיג, ירושלים תשנ"ז, עמ' קצח).³⁴

ההסבר של רשב"א הוא ההסבר שדחה הרמב"ם, שהספר חובר בידי שלמה ונגנז מפני שבני אדם שנרפאו באמצעותו חדלו לבטוח ה' ולבקש את עזרתו. רשב"א הכיר את ההסתייגות של הרמב"ם מפירוש זה והקשה עליו: "שאני מתפלא על פה קדוש איך יאמר דבר זה, ואיך דעתו הצלול העלה בזה חרס" (שם סימן תיד, עמ' ר).

כאמור, מדברי פרשני ימי הביניים עולה שהם הכירו את המסורת על יכולתו הרפואית של שלמה ועל שחיבר את ספר הרפואות. אך האם המסורת הקושרת את שמו של שלמה לספר הרפואות היא מימות התנאים, זמן יצירת הברייתא? יש שלוש ראיות שכך היה:

[א] הקשר בין חזקיה לספריו של שלמה. כבר בספר משלי (כה, 1) מסופר שאנשיו של חזקיה העתיקו משלים של שלמה. ומכאן דרש התנא אבא שאול שחזקיה וסיעתו היו מעורבים בגניזת ספרי שלמה עד שנתפרשו (אדר"נ א, מהדורת שכטר עמ' 2). ואם בימי התנאים סברו שחזקיה המלך ואנשיו היו מעורבים בגניזת שלושת ספריו של שלמה, הרי אפשר שלדעתם חזקיה גנז עוד ספר של שלמה – "ספר הרפואות".³⁵

³⁴ במקום אחר כותב הרשב"א בעניין זה: "וגם כי יש בה בהתרפאות מחכמי בני האדם קצת מבוא להסרת הבטחון מהא-להים כמו שנתפש מלך ישראל בזה הענין 'וגם בחליו לא דרש את ה' כי אם ברופאים' (דה"ב טז, 12). ולזאת הסבה שובח חזקיה מאנשי דורו כשגנז ספר רפואות לחולשת אמונות אותו הדור. עם רוב הספר ההוא באותה חכמה ואמתתו וקלות השגת התועלת ממנו עד שהיה מביא להסרת בטחונם" (שו"ת הרשב"א, ח"א סי' תיח, עמ' ריח).

³⁵ הלפרין, (לעיל, הערה 28), עמ' 279-285.

[ב] ספרי המגנה המיוחסים לשלמה. כאמור, במאות הראשונות לספירה יוחסו לשלמה חיבורים שעניינם דרכי ריפוי על ידי שליטה בשדים (כגון "צוואת שלמה" ו"ספר הרזים"). לכן נראה שגם "ספר הרפואות" שגנז חזקיה יוחס לשלמה בימי התנאים יוצרי הברייטא, וחכמי ימי הביניים הכירו מסורת זו. ייתכן שבספר הזה היו מרשמים רפואיים המלמדים כיצד להתגבר על מחלות באמצעות שליטה בשדים, כמו בספרים האחרים שיוחסו לשלמה באותם ימים.

[ג] מסורות נוצריות. לייחוס הספר לשלמה יש אסמכתא ממקור נוצרי מן הדור הראשון של האמוראים – פירושו של אב הכנסייה הפוליטוס (רומא, 170-236 לספירה) לשיר השירים. דבריו מוסבים לאלפי השירים והמשלים שכתב שלמה (מל"א, פרק ה), ואלה דבריו (בתרגום):

והיכן הוא כל הידע העשיר? והיכן הן תעלומות אלו? והיכן הם הספרים? מכיוון שהיחידים שקיימים הם משלי, חכמת שלמה, קהלת ושיר השירים? מה אם כך? האם הכתובים אומרים דברי שקר? חס וחלילה. אבל עניין הכתבים שלו הוא שונה, כפי שמראה הביטוי "שיר השירים"; מאחר שזה מורה על כך שבספר זה הוא ליקט את התוכן של 5,000 השירים (מל"א ה, 12).³⁶ יתר על כך, בימיו של חזקיה חלק מהספרים נבחרו לשימוש וחלק נגנזו. כפי שהכתוב אומר: "גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה" (משלי כה, 1). ומהיכן הם לקחו אותם, אם לא מהספרים שהכילו את 3,000 המשלים ו-5,000 השירים? מתוך אלה, אם כן, לקחו אנשי החכמים של חזקיה את אותם חלקים אשר מתייחסים לחינוך של הכנסייה. ואת ספריו של שלמה על ה"משלים" וה"שירים", שבהם הוא כתב על הפיזיולוגיה של הצמחים ועל כל מיני חיות החיות ביבשה, באוויר ובים, ועל ריפויין של מחלות,³⁷ גנז חזקיה כיוון שהאנשים הסתכלו בהם כדי למצוא ריפוי למחלותיהם ולא ביקשו רפואה מהא-ל.³⁸

³⁶ בתרגום השבעים מיוחסים לשלמה 5,000 שירים ולא 1,005 כבנוסח המסורה. ראה: ח' שלי, תרגום לעברית של נוסח B של תרגום השבעים לנביאים ראשונים, תל אביב תשמ"ג, עמ' 100.
³⁷ ראה דברי אב הכנסייה תיאודורט (סוריה, 393-466 לספירה) בחיבורו *Quaestiones* על ספר מלכים א (מובא אצל מק'קאון, לעיל, הערה 17 עמ' 10), ואלה דבריו (בתרגום): "מה משמעות האמירה 'וידבר על העצים'? הכוונה שהוא תיאר את טבעם וכוחם הן של הצמחים הן של העצים ואמנם גם את טבעם של בעלי החיים חסרי כוח השפיטה... לומר עבור איזו מחלה חלק זה של החיה הוא סם שכנגד, כמו המרה של הצבוע, השומן של האריה, דמו של השור או בשרן של לטאות. כיוון שהחכמים שברופאים כתבו על אודות דברים אלו, נקודת המוצא של עבודותיהם הראשונות לקוחה מכתביו של שלמה".

³⁸ Hippolytus, 'Fragments from Commentaries' (transl. S.D.F. Salmond) in: *Ante-Nicene Fathers* 5, p. 176. דברים דומים כתב גאורגיוס סינקלוס (בתרגום): "והייתה כתובת מסוימת של שלמה חקוקה על שער המקדש אשר הכילה מרפא לכל מחלה והאנשים, כשהם פונים לכתובת זו בחשבם להירפא ממנה, בזו לא-ל. לכן חזקיה מחק אותה מהשער כדי שהחולים יפנו לא-ל" (ביזנטיון, המאה התשיעית לספירה. מובא אצל מק'קאון, לעיל, הערה 17, עמ' 13. בעמ' 12 הוא מפנה לאבות כנסייה אחרים שהכירו את המסורת על גניות ספר הרפואות. ייתכן שדברי סינקלוס על הכתובת נשענים על גרסת הירושלמי "טבלא של רפואות". וראה הלפרין, עמ' 275-276 [לעיל, הערה 28].

מן האמור כאן עולה שהיפוליטוס הכיר את המסורת היהודית שעל פיה חזקיה גנו את ספר הרפואות וספרים אחרים שחיבר שלמה.³⁹ והטעם שהוא מביא לגניזת ספר רפואות: "כיוון שהאנשים הסתכלו בהם כדי למצוא ריפוי למחלותיהם ולא ביקשו רפואה מהא-ל". את הטעם הזה דחה הרמב"ם ואימצו רד"ק ורשב"א. מן הראיות האלה אפשר לשער שהתנאים הכירו את המסורת המייחסת לשלמה יכולת רפואית, וייתכן שאף ידעו שמדובר ברפואה באמצעות גירוש השדים. מקור אחר שנרמזת בו מסורת על שלמה המגיקן הרפואי הוא סוגיית הבבלי על המשנה הפותחת את הפרק השביעי של מסכת גיטין: "מי שאחזו קורדייקוס ואמר כתבו גט לאשתי לא אמר כלום". בסוגיה זו מובא דיון נרחב של התלמוד על מחלות ודרכי ריפוי:

מאי קורדייקוס? אמר שמואל: דנכתיא חמרא חדתא דמעצרתא [=שהזיקו יין חדש מהגת]. וליתני: מי שנשכו יין חדש! הא קא משמע לן, דהא רוחא קורדייקוס שמה [=משמע שזה שד ששמו קורדייקוס].⁴⁰ למאי נפקא מינה [=מה יוצא מכך שזה שמה]? לקמיעא [=לכתיבת קמע נגדה]. מאי אסותיה [=במה נרפא]? בישרא סומקא אגומרי, וחמרא מרקא [=בשר אדום על גחלים ויין חי] [בבלי, גיטין סז ע"ב].

מקובל באותם ימים גם חכמים האמינו שמחלות נגרמות על ידי שדים ורוחות, והם הכירו דרכים להתגבר עליהם. בעקבות הדיון על הקורדייקוס מובאים שני סיפורים על רב עמרם חסידא ועל רב ששת המתארחים בבית ראש הגולה (גיטין סז ע"ב-סח ע"א). סיפורים אלה באים בעניין "בישרא סומקא אגומרי וחמרא מרקא" המובאים כרפואה לקורדייקוס. סמוך לסיפורים אלה משובצת האגדה על "שלמה ואשמדאי" שהוזכרה לעיל, ואחריה ממשיכה הגמרא ומביאה מחלות אחרות ודרכי רפואתן. לא ברור מה מקומה של אגדת "שלמה ואשמדאי" שבמרכזה חיפוש השמיר לבניית המקדש בסוגיה

³⁹ מעניין הדמיון בין דברי היפוליטוס לדברי רד"ק בפירושו למלכים א (ה, 12), שהובאו לעיל. אלא שרד"ק אינו מייחס את היעלמות הספרים לחזקיה. אבל אברבנאל קושר את גניזת ספריו האחרים של שלמה לחזקיהו, ואלה דבריו בפירושו למלכים א (ג, 6) (פירוש לנביאים ראשונים, ירושלים תשט"ו, עמ' תעו): "וכל שאר השירים שעשה בהנהגות השרים העליונים לאומותם לא נתחברו בכתבי הקדש ולא נמצאו, וידמה שחזקיהו ואנשי דורו גנזום לבל ישל בהם אדם לעשות מעשהו ולעבוד עבודתו".

⁴⁰ ראה: תשובות הגאונים, הרכבי, ברלין תרמ"ז, סימן רמה, עמ' 122: "כי כמה רוחות דעתיהון כל אחת מופקדת על חולי כדתנן: מי שאחזו קורדייקוס ואמרינן מאי קורדייקוס?" ופירש רש"י על אתר: "קורדייקוס – שם שידה השולטת כששותה יין הרבה מגיתו". מקור המילה ביוונית, אך נחלקו החוקרים בדבר משמעה. קוהוט תרגם: חולי-לב (ערוך השלם ז, ערך "קורדייקוס", ברודווי תרל"ה-תרנ"ב, עמ' 189), ואילו יסטרוב תרגם: 'delirium' – טירוף (M. Jastraw, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New-York 1950, p. 1341). עוד על זיהוי ה"קורדייקוס" ראה: ה"ל גורדון, "מי שאחזו קורדייקוס" בתלמוד ובמדע הרפואי, פרקים ג (תשכ"ג), עמ' 117-130; F. Rosner, *Medicine in the Bible and the Talmud*, New-Jersey 1995, pp. 60-63; קוטק, 'שדים ומחלות', עמ' 30; ה"ל, 'רפואה מאגית בתלמוד', עמ' 20; וראה לעיל, הערה 11. תודתי לפרופ' מאיר בר-אילן שהפנה אותי למקורות העוסקים ברפואה בעת העתיקה.

זו, ומה עניינה למחלות הנובעות מהיזק של השדים ולדרך ריפויין. השדים נזכרים בסיפור רק בהקשר של בניית המקדש.

את ההקשר אפשר להבין רק מן המסורת המגית על שלמה. עורך הסוגיה הכיר את שתי המסורות על יכולתו של שלמה לשלוט בשדים – את המסורת על השימוש בשדים לבניית המקדש ואת המסורת על ריפוי המחלות באמצעות גירוש שדים. המסורת השנייה שימשה לעורך הסוגיה עילה לשלב את הסיפור בסוגיה, אף שבסיפור עצמו מוזכרת רק המסורת הראשונה – השימוש של שלמה באשמדאי כדי למצוא את השמיר לבניית המקדש. הדבר בולט מן ההשוואה בין אגדת "שלמה ואשמדאי" ל"צוואת שלמה". לשני מקורות אלה מוטיבים משותפים רבים, ונראה שיוצר "שלמה ואשמדאי" הכיר את אחת הוורסיות של הצוואה.⁴¹ כאמור, ב"צוואת שלמה" מופיעות שתי המסורות הנזכרות לעיל על שליטת שלמה בשדים, אבל ב"שלמה ואשמדאי" השמיט המחבר את המסורת בדבר השליטה בשדים לצורך רפואה ופיתח רק את המרכיב של הכנעת השדים לבניית המקדש. אם-כן, מעריכת הסוגיה ומן ההשוואה ל"צוואת שלמה" עולה שהמסורת על שלמה הרופא המגי היתה מוכרת בין גם לחכמי התלמוד.⁴² לאור האמור בשני המקורות האלה העשויים ללמד שחכמי ישראל – תנאים ואמוראים, הכירו את המסורת על שלמה העוסק ברפואה בכלל ובאמצעות שליטה בשדים בפרט יש לשאול: מדוע לא נזכרה מסורת זו אפילו באחד ממקורות חז"ל המוכרים? מדוע לא נאמר ששלמה הוא מחבר "ספר הרפואות"? מדוע לא שילבו בפרק "מי שאחזו קורדייקוס" מדרש על כוחו של שלמה בריפוי על ידי גירוש שדים? נראה שאת התעלמות חכמים מהמסורת המגית על שלמה אפשר לתלות בסלידתם מדמות אחרת שהייתה ידועה ביכולות הריפוי שלה באמצעות גירוש השדים – ישו הנוצרי. התיאור של שלמה המגיקן העולה מהסיפור של בן-מתתיהו על אלעזר ומ"צוואת שלמה" מזכיר את דמותו של ישו כפי שהוא מצטייר בברית החדשה. ישו מתואר בכמה סיפורים רב-מג השולט בשדים וברוחות ומרפא חולים על ידי גירוש הרוחות המזיקות.⁴³ להלן אחד מן הסיפורים האלה:

כאשר באו אל המון העם ניגש אליו איש וכרע על ברכיו לפניו. אמר האיש: אדוני רחם נא על בני, הוא מוכה ירח ומחלתו קשה, כי לעיתים קרובות הוא נופל לאש ולעיתים קרובות למים. הבאתי אותו אל תלמידיך והם לא יכלו לרפאו. השיב ישוע ואמר: הוי דור חסר אמונה ומעוות דרך, עד מתי אהיה עמכם? עד מתי אסבול אתכם? הביאו אותו והנה אל! גער ישוע בשד והשד

⁴¹ בעבודת הדוקטור של כותב המאמר (לעיל, הערת הכוכבית) הובא דיון נרחב בזיקה שבין סיפור "שלמה ואשמדאי" לחיבור "צוואת שלמה" (עמ' 240-242). בזיקה זו כבר דן גינצבורג (לעיל, הערה 3), עמ' 196, הע' 56.

⁴² בזה דנה בדרך אגב חביבה פדיה, הרמב"ן – התעלות: זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב תשס"ג, עמ' 195, הע' 20.

⁴³ מתי ח, 16 ובמקבילות: מרקוס א, 34-32; לוקס ד, 41-40. מתי ח, 28-34 ובמקבילות: מרקוס ה, 20-1, לוקס ח, 6-39. מתי ט, 34-32. מתי י, 8, ובמקבילה: מרקוס ו, 12-13. מתי יב, 28-22 ובמקבילה: לוקס יא, 14-20. מתי טו, 21-28 ובמקבילה: מרקוס ז, 24-30. מרקוס א, 21-28 ובמקבילה: לוקס ד, 31-37.

יצא ממנו. מאותה שעה נרפא הנער (מתי יז, 14-18 ובמקבילות: מרקוס ט, 29-14; לוקס ט, 43-37).

מלבד זאת בברית החדשה יש זיקה בין ישו לשלמה בעניין גירוש שדים. בכמה מקומות שבהם נזכר שישו עוסק בריפוי הציבור מכנה אותו "בן-דוד" (למשל: מתי יב, 23; טו, 22). לדעת החוקרים, הציבור קישר בין ישו לשלמה בן דוד הרודה בשדים, ומכאן הכינוי הזה, וכאן אין זה תואר משיחי.⁴⁴

יש להניח שכבר התנאים בני הדור השני הכירו את התיאורים של ישו כמגרש שדים. בברייתא המובאת בבבלי, סנהדרין מג ע"א, ישו מואשם בכישוף: "והתניא: בערב הפסח תלאוהו לישו הנוצרי, והכרוז יוצא לפניו ארבעים יום: ישו הנוצרי יוצא ליסקל על שכישה והסית והדיח את ישראל". נראה שכישוף זה הוא רפואה מגית, כמסופר בתוספתא, חולין ב, כב (מהדורת צוקרמנדל עמ' 503): "מעשה בר' אלעזר בן דמה שנשכו נחש ובא יעקב איש כפר סמא לרפאותו משום ישוע בן פנטרא ולא הניחו ר' ישמעאל".⁴⁵

לבד מן הקשר המגני יש עוד קווים משותפים לשלמה ולישו – תוצר של המאפיין המשיחי של שתי הדמויות. הנביאים השתמשו במוטיבים ממלכות שלמה כדי לתאר את המלכות האידיאלית של המלך המשיח. כעבור זמן אימצו הנוצרים את המוטיבים האלה וייחסו אותם לישו משיחם, וכך נוצרה זיקה בין שלמה לישו. למשל, על שלמה נאמר: "ויבואו מכל העמים לשמע את חכמת שלמה" (מל"א ה, 14), וישעיהו מנבא על המשיח: "והיה ביום ההוא שורש ישי אשר עומד לנס עמים אליו גוים ידרושו" (יש' יא, 10). באיגרת פאולוס אל הרומים (טו, 13) מיוחס פסוק זה לישו.

⁴⁴ L.R. Fisher, 'Can This Be the Son of David?' in: *Jesus and the Historian*: ראה: (ed. F.T. Trotter), Philadelphia 1968, pp. 82-97; J.H. Charlesworth, 'The Son of David; Solomon and Jesus (Mark 10.47)', in: *The New Testament and Hellenistic Judaism* (ed. P. Borgen and S. Giversen), Oxford 1995, pp. 72-87 טוריאנו (לעיל, הערה 1), עמ' 111-119. וכותב מ' סמית (בתרגום): "ברור שעד זמנו של ישו עיצבו הסיפורים הפופולריים את אגדת שלמה על כוחותיהם של מכשפים ובמידת מה על-ידי ידע של מכשפים ממשיים, הפרקטיקות שלהם והסכנות הטמונות בהם. דבר זה מדגים את החשיבות של כשפים בסביבתו של ישו ועוזר להסביר מדוע כוחותיו של ישו פורשו באופן דומה. יתרה מזו, ייתכן שהעובדה ששלמה היה לא רק מכשף אלא גם מלך ישראל ובנו של דוד הביאה כמה שחשבו שישו הוא מכשף להאמין שהוא גם המשיח, בנו המובטח של דוד ומלך ישראל. מאמיניו האחרים שלא סברו שהוא המשיח יכלו להסתמך בקלות על האגדה של שלמה כדי להצדיק את ענייניו עם השדים ולהרחיב את הסיפור על כוחותיו. ואולם לאחר זמן הוביל הרעיון ששלמה הוא אביו הקדמון של ישו את הנוצרים לייחס לו נסים שנלקחו מהרפרטואר של ישו" (M. Smith, *Jesus* (the Magician, San Francisco 1975, p. 80). הסתייגות מעמדה זו ראה: D.C. Duling, 'Solomon, Exorcism, and the Son of David', *HTR* 68 (1975), pp. 235-252.

⁴⁵ על יחסם של חז"ל לישו ולנוצרים כאל מכשפים ראה: M. J. Geller, *Joshua b. Perahia and Jesus of Nazareth: Two Rabbinic Magicians*, A Dissertation Presented to Brandeis University, Ann Arbor, Michigan 1974, pp. 117-119; 144-161. על הסתייגות חז"ל ממעשי הכשפים של הנוצרים ועל ההשלכות של הסתייגות זו ראה א"א אורבך, חז"ל פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו, עמ' 96.

חז"ל ואבות הכנסייה עשו מאמצים רבים לטשטש את הזיקה הזאת – כל קבוצה מטעמיה.⁴⁶ חכמים לא רצו לשוות לשלמה דמות כדמות מייסד הדת היריבה. עמדה זו הביאה את התנאים ובעקבותיהם את האמוראים להוביל מהלך שימוסס את הדמות המגית של שלמה כמגרש שדים. התוצאה של מהלך זה הייתה השמטת כל אזכור המייחס לשלמה שליטה בשדים לצורכי רפואה. לכן אף שהמסורת על כוחו זה של שלמה הייתה נפוצה בין יהודים ונכרים בסביבתם ובימיהם של חז"ל, אין לה שום מקור בספרות חז"ל. מגמה זו של חכמים היא שהביאה אף להשמטת שמו של שלמה כמי שחיבר את "ספר הרפואות". גם עורך סוגיית "מי שאחזו קורדייקוס" נמנע מלהזכיר מסורת זו במפורש, אף שהכיר אותה, ותחת זאת בחר בסיפור אגדה על השימוש של שלמה בשדים לבניית המקדש.⁴⁷

לסיכום, החל מימי הבית השני רווחה בקרב יהודים ושאינם יהודים מסורת על יכולתו של שלמה לשלוט בשדים. שני מרכיבים היו למסורת זו: [א] ההסתייעות של שלמה בשדים לבניית המקדש; [ב] ריפוי חולים באמצעות גירוש שדים. אם המסורת הראשונה מוזכרת במקורות חז"ל, הרי המסורת השנייה מובאת רק ברמז בברייתא הדנה בגניזת ספר הרפואות ובפרק "מי שאחזו קורדייקוס" במסכת גיטין. חז"ל הכירו מסורת זו ובחרו להתעלם ממנה במכוון. ההסבר שהוצע להתעלמות זו הוא הרצון של חכמים לטשטש כל זיקה בין שלמה לישו, שגם לו יוחסה היכולת לגרש שדים.

⁴⁶ אף שבתחילה נתנה הזיקה בין שלמה לישו גושפנקה למשיחיותו של ישו בעיני הנוצרים. בעניין זה דנתי בעבודת הדוקטור (לעיל, הערת הכוכבית), עמ' 249-258.

⁴⁷ ייתכן שמגמה זו היא מקור הדעה שבמדרש תהלים צא א, מהדורת בובר עמ' 395, שלא שלמה כתב את פרק צא בתהלים, העוסק בהגנה מפני השדים. ראה לעיל, הערה 11.